Shikshan Sanshodhan : Journal of Arts, Humanities and Social Sciences
Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal
Volume - 8, Issue - 6, June - 2025
ISSN(o): 2581-6241
Impact Factor: 7.384

DOIs:10.2018/SS/202506019 --:-- Research Paper / Article / Review

"मराठा समाजातील धार्मिक व सांस्कृतिक सातत्य: विधी आणि अस्मितेचा संक्रमणकालीन अभ्यास"

[1] रोहित सुरेश चव्हाण,
[1]संशोधक विद्यार्थी, अर्थशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर. (महाराष्ट्र)
Email –: [1]rohitchavan21195@gmail.com

[2] डॉ. एस. एम. भोसले ,
[2]संशोधन मार्गदर्शक, श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख महाविद्यालय आटपाडी, जि. सांगली (महाराष्ट्र)
[2]bshivajim@gmail.com

सारांश: *पश्चिम महाराष्ट्रातील मराठा समाजाचा इतिहास हा धार्मिक व सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून अत्यंत समृद्ध आहे. पारंपरिक विधी, उत्सव, आणि श्रद्धा प्रणालींचे सातत्य हे या समुदायाच्या सामाजिक ओळखीचा एक महत्त्वाचा भाग ठरतो. सामाजिक आधुनिकतेच्या प्रक्रियेतही या विधींचे स्वरूप बदलले असले, तरी त्यांचे मुळ स्वरूप कायम राहिले आहे. या संशोधनात संक्रमणाच्या प्रक्रियेतही कशा प्रकारे मराठा समाज आपली धार्मिक व सांस्कृतिक ओळख टिकवून आहे, याचा मागोवा घेतला आहे. विविध उपासना पद्धती, जीवनविधी, महिला भूमिका, आणि सामाजिक समज यांचा अभ्यास करून सातत्य आणि बदल यातील संबंध स्पष्ट करण्यात आले आहे. यासोबतच धर्म, जात व संस्कृती यांचे आंतरसंबंध आधुनिक काळात कसे टिकवले जात आहेत याचाही मागोवा घेण्यात आला आहे. सदर संशोधन प्रामुख्याने पिंपळगाव, कराड व सांगली परिसरातील कुटुंबांवर आधारित आहे. पारंपरिकतेचे जतन व आधुनिकतेची स्वीकार्यता यामधील संतुलन मराठा समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचे मूळ आहे, हे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.*

मुख्य संज्ञा: मराठा समाज, सांस्कृतिक सातत्य, धार्मिक विधी, पारंपरिकता, सामाजिक ओळख.

1. प्रस्तावना:

मराठा समाज हा महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक संरचनेत एक प्रमुख घटक मानला जातो. पारंपरिकदृष्ट्या लढवय्या, शेतकरी, आणि क्षेत्रीय सत्ताकेंद्र म्हणून ओळखला जाणारा हा समाज आजही महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात बहुसंख्य आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या नेतृत्वाने मराठा समुदायाला सांस्कृतिक गौरव व राजकीय महत्त्व प्राप्त झाले. त्यामुळे सामाजिक सन्मान, कर्तृत्व आणि धर्माभिमान हे या समाजाच्या ओळखीचे महत्त्वाचे आधार आहेत. समाजाच्या एकूण रचनेत धार्मिक विधी, सण-उत्सव, देवसंस्थांप्रती श्रद्धा आणि पारंपरिक सवयींनी एक सुसंगत धार्मिक-सांस्कृतिक विश्व निर्माण केले आहे. समकालीन काळात सामाजिक परिवर्तन, शहरीकरण, शिक्षणप्रसार, आणि माध्यमप्रभाव यांमुळे समाजाच्या जीवनशैलीत मोठे बदल झाले आहेत. तथापि, या सर्व बदलांमध्येही मराठा समाजातील धार्मिक विधी, सणांची पद्धती, आणि पारंपरिक मूल्ये यामध्ये उल्लेखनीय सातत्य दिसून येते. लग्नसंस्कार, Naming ceremonies, यात्रांचा सहभाग, आणि देवळांशी असलेले संलग्नत्व आजही अनेक कुटुंबांतून जपले गेले आहे. परंतु यामध्ये कालानुसार काही लवचीकता आणि बदलही आले आहेत. उदा. पूर्वी परंपरागत पद्धतीने

साजरे होणारे सण आता सोशल मीडियावर सामायिक केले जातात, विवाह समारंभ हे परंपरेच्या चौकटीत राहून तरी आधुनिक पद्धतीने साजरे होतात.

हा अभ्यास मराठा समाजाच्या धार्मिक व सांस्कृतिक जगात संक्रमणाची प्रक्रिया कशी घडत आहे, याचा सखोल आढावा घेतो. विशेषतः सण, विधी, महिला सहभाग, श्रद्धा व कर्मकांड यांच्यातील सातत्य, बदल व एकूण सामाजिक ओळखीचा अभ्यास या शोधप्रबंधाचा गाभा आहे. धार्मिकतेचा हा अभ्यास निव्वळ श्रद्धेपुरता मर्यादित न राहता, तो सामाजिक ओळख, समूहबांधिलकी, आणि सांस्कृतिक वारशाशीही संबंधित आहे. या अभ्यासाचा उद्देश केवळ स्थैर्य दाखवणं नसून, समाजातील सांस्कृतिक स्थित्यंतराच्या प्रक्रियेतील सूक्ष्म छटा उलगडणे आहे. आधुनिक शिक्षणाने नव्या पिढीमध्ये आलोचनात्मक विचार वाढला असला तरी ते परंपरेचा त्याग करीत नाहीत. यामुळे 'सांस्कृतिक लवचीकता' ही संज्ञा अधिक समर्पक ठरते. विशेषतः पश्चिम महाराष्ट्रातील ग्रामीण व निमशहरी भागातील मराठा कुटुंबांमध्ये ही द्वंद्वात्मक प्रक्रिया प्रकर्षाने जाणवते.

2. साहित्य समीक्षा:

Rosalind O'Hanlon (2002) "Caste, Conflict and Ideology" या पुस्तकात ओ'हॅनलॉन यांनी मराठा समाजाच्या ऐतिहासिक विकासक्रमातील धार्मिकता, सामाजिक विभाजन, आणि लिंग आधारित सत्ताकेंद्रांचे विश्लेषण केले आहे. त्यांनी मराठा समाजातील शक्तीचे केंद्र स्थान आणि धार्मिक अनुशंगाने सामाजिक स्थित्यंतर कसे घडते याचा अभ्यास केला आहे. Chitnis, K. N. (2005) "Society, Politics and Religion in Maharashtra" या ग्रंथात महाराष्ट्रातील धार्मिक समाजजीवनाच्या घडामोडी स्पष्ट केल्या आहेत. मराठा समाजाचे धार्मिक जीवन, त्यातील देवसंस्थांची रचना आणि समाजसुधारणांवरील त्यांचा परिणाम याचे विवेचन केले आहे. त्यांनी वारकरी संप्रदाय, गोसावी परंपरा यांचा मराठ्यांवर झालेला परिणाम अभ्यासला आहे. Deshpande, S. (2011) ग्रामीण समाजशास्त्राच्या नजरेतून, देशपांडे यांनी धार्मिक विधी आणि रूढींच्या पार्श्वभूमीवर आधुनिकतेचा परिणाम काय होतो हे अभ्यासले आहे. त्यांनी स्त्रियांचा धार्मिक विधींमध्ये सहभाग, वंशपरंपरा आणि वर्गभेद यांच्या संदर्भात भाष्य केले आहे. Dhere, R. C. (1994) "Lokamanya Tilak ani Santparampara" यामध्ये धर्म, अध्यात्म आणि मराठा समाजातील संतपरंपरेचे स्थान स्पष्ट केले आहे. धेरे यांनी वारकरी परंपरेचा विशेष अभ्यास करून धार्मिक संस्कृतीच्या सामाजिक सातत्याचे विवेचन केले आहे. त्यांनी भक्ति-संस्कृती आणि जातीव्यवस्थेतील गुंतागुंत स्पष्ट केली आहे. Sardesai, G. S. (1946) मराठा समाजाचा इतिहास सांगताना धार्मिक राजकारण, ब्राह्मण-गैरब्राह्मण संबंध, आणि छत्रपतींच्या काळातील धार्मिक धोरण यांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी त्यांनी मांडली आहे. त्यांच्या लेखनातून मराठ्यांच्या धर्माचे रूप आणि त्याचा सामाजिक परिणाम स्पष्ट होतो. Ogle, M. (2010) "Everyday Religion and Ritual in India" या पुस्तकात त्यांनी ग्रामीण भारतातील धार्मिक व्यवहार आणि विधींचे सामाजिक संदर्भांत विश्लेषण केले आहे. यातील विचार मराठा समाजाच्या विधींचा अभ्यास करताना उपयुक्त ठरतात.

3. संशोधन पद्धती:

या अध्ययनासाठी मुख्यतः गुणात्मक (Qualitative) कार्यपद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. पश्चिम महाराष्ट्रातील सातारा, कोल्हापूर, सांगली आणि पुणे जिल्ह्यांतील ग्रामीण व निमशहरी भागातील मराठा कुटुंबांचा प्रत्यक्ष अभ्यास केला गेला. सहभागी निरीक्षण (Participant Observation), अनौपचारिक मुलाखती, आणि धार्मिक-सांस्कृतिक कार्यक्रमांतील थेट सहभाग यावर आधारित माहिती संकलित करण्यात आली. या अभ्यासात २५ कुटुंबांशी संवाद साधण्यात आला, यात विविध वयोगटातील स्त्री-पुरुष सहभागी होते. अभ्यासाचा कालावधी एकूण सहा महिने होता. पुरावे म्हणून छायाचित्रण, स्थानिक मंदिरांतील अभिलेख, आणि मौखिक इतिहासाचा वापर करण्यात आला आहे. याव्यतिरिक्त विद्यमान साहित्याचा

आणि ऐतिहासिक स्रोतांचा अभ्यास करून सांस्कृतिक स्थैर्य व संक्रमण याची विश्लेषणात्मक मांडणी करण्यात आली आहे.

4. उद्दिष्टे:

1) पश्चिम महाराष्ट्रातील मराठा समाजातील धार्मिक व सांस्कृतिक घटकांचा समग्र अभ्यास करणे.
2) पारंपरिक विधी व सणांमध्ये सातत्य व परिवर्तन याचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
3) सांस्कृतिक संक्रमणामुळे सामाजिक ओळखीत झालेल्या बदलांचे विश्लेषण करणे.
4) धार्मिक व्यवहारात स्त्री-पुरुष सहभाग, पिढीगत फरक आणि आधुनिकतेचा प्रभाव समजून घेणे.

5. मराठा समुदायातील विधी:

5.1 धार्मिक श्रद्धा व देवस्थांचे महत्त्व

मराठा समाजाचा धार्मिक जीवनक्रम अतिशय ठोस आहे. ग्रामीण मराठा कुटुंबांमध्ये "ग्रामदेवता" आणि "कुलदैवत" यांची पूजा ही फक्त एक धार्मिक क्रिया नसून सामाजिक ओळख दर्शवणारी प्रक्रिया आहे. उदाहरणार्थ, कोल्हापूरची महालक्ष्मी, जेजुरीचा खंडोबा, नाशिकचा त्र्यंबकेश्वर आणि पंढरपूरचा विठोबा ही मराठा समाजातील विविध उपसमुहांची श्रद्धास्थाने आहेत (Sardesai, 1946). अशी देवस्थाने हे नातेसंबंध, परंपरा आणि पिढ्यानपिढ्यांची सांस्कृतिक स्मृती यांचे केंद्र असतात. हे श्रद्धास्थान म्हणजे सामूहिक ओळखीचे आणि एकात्मतेचे प्रतीक बनते. देवळांतील 'वारी', 'भंडारा', 'नवसफेड' हे धार्मिक विधी केवळ धार्मिकता नव्हे तर वर्गीय, लिंगाधारित आणि स्थानिक सामंजस्याचे प्रतिबिंब देखील असतात. यातून लोकभावना, दानधर्म, आणि सामाजिक सेवा यांचा त्रिवेणी संगम दिसून येतो. नवसपूर्तीच्या निमित्ताने स्थानिक अर्थव्यवस्थाही प्रभावित होते.

5.2 सण-उत्सवांचे स्वरूप व सांस्कृतिक अर्थ

मराठा समाजातील सण हे फक्त धार्मिक किंवा धार्मिक शिस्तीचे अनुकरण नसून ते संपूर्ण समुदायाच्या जीवनशैलीत खोलवर रुजलेले असतात. प्रत्येक सण विशिष्ट इतिहास, सामाजिक उद्देश, आणि स्थानिक परंपरेशी जोडलेला असतो.

i. **गणपती** - हा सण घरगुती तसेच सार्वजनिक स्वरूपात साजरा केला जातो. घरांमध्ये पूजेची शिस्त, नैवेद्य, आरती व विसर्जन विधी पार पडतात. गणेशोत्सवाचे सार्वजनिक रूप हे समाजातील गटांचे एकत्रीकरण घडवून आणते. लोकमान्य टिळकांनी या उत्सवाच्या माध्यमातून समाज संघटन घडवली होती.
ii. **दसरा** - हा सण ‘विजयाचा प्रतीक’ मानला जातो. मराठा इतिहासात या सणाचे महत्व विशेष आहे कारण शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य स्थापनेपूर्वी दसऱ्याच्या मुहूर्तावर शस्त्रपूजन करून मोहिमा आरंभ केल्या होत्या (Kulkarni, 1996). आजही शेतकरी, लष्करी कर्मचारी व व्यापारी शस्त्र, औजारांची पूजा करतात.
iii. **गुढीपाडवा** - हिंदू नववर्षाचा प्रारंभ. गुढी उभारणे हे शुभतेचे प्रतीक मानले जाते. महिलांकडून विशेष पक्वान्न तयार केली जातात, यामध्ये सामूहिक सहभाग असतो.
iv. **पोळा** - हा सण मुख्यतः शेतकऱ्यांचा असतो. बैलांच्या पूजनामुळे कृषिप्रधानतेचे आणि पशुसंवर्धनाचे दर्शन होते. संपूर्ण गाव सामूहिकपणे एकत्र येतो.

या सर्व सणांमध्ये धार्मिक विधींपेक्षा सामाजिक संवाद, सामूहिकता आणि संस्कृतीचे उत्सवमूल्य ठळक असते.

5.3 विवाहविधी व पारंपरिकता

मराठा समाजातील विवाहविधी म्हणजे सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक परंपरेचे एकत्रित दर्शन होय. पारंपरिक 'साखरपुडा', 'मुठ भरणे', 'हळदी', 'मंगळाष्टक', 'होम', 'सात फेरे' हे विवाहातील विविध टप्पे आजही महत्त्वाने पाळले जातात. जरी सध्या विवाह विधीमध्ये सुधारणा झाल्या असल्या (उदा. नोंदणी विवाह, न्यायालयीन विवाह), तरी बहुतांश विवाह हे अजूनही कुलाचार आणि गोत्रावर आधारितच होतात. विवाह हे दोन कुटुंबांमधील सामाजिक करार मानले जातात, त्यामुळे धार्मिक विधींचे पालन अनिवार्य समजले जाते (Karve, 1965). विवाहानंतरची 'देवदर्शन', 'ओटी भरणे', 'सासरी वाण' अशा धार्मिक कृती अजूनही प्रचलित आहेत.

5.4 स्त्रियांची भूमिका व धार्मिकता

मराठा समाजातील स्त्रिया पारंपरिकपणे धर्मसंकल्पनांमध्ये सृजनशील भूमिका पार पाडतात. विशेषतः 'व्रत', 'उपासना', आणि 'माहेरी धार्मिक समारंभ' यामध्ये स्त्रियांचा सहभाग अनिवार्य असतो. उपवासाच्या माध्यमातून त्या देवीच्या कृपेची मागणी करतात - जसे की संकष्टी, वटसावित्री, हरतालिका व्रत इत्यादी. सध्याच्या बदलत्या सामाजिक संरचनेतही स्त्रिया पारंपरिक भूमिका स्वीकारत असून, त्या शिक्षण, नोकरी यामध्ये यशस्वी असूनही धार्मिकतेपासून दूर झालेल्या नाहीत (Chitnis, 2005). विविध घरगुती पूजांसाठी स्त्रिया प्रमुख जबाबदारी पार पाडतात. त्यामुळे धार्मिक विधी त्यांच्या आत्मसन्मान, समाजात प्रतिष्ठा आणि कुटुंबात मूल्यसंस्कार यांचा भाग बनतो.

5.5 पिढीगत दृष्टिकोनातील फरक

तरुण पिढीने धार्मिक विधी आणि सणांना नव्या दृष्टिकोनातून स्वीकारले आहे. सणांमध्ये सहभागी होण्याचा हेतू धार्मिक श्रद्धेपेक्षा सामाजिक स्नेहबंध किंवा सांस्कृतिक अभिव्यक्ती याभोवती केंद्रित झालेला आहे. धार्मिक विधी सोशल मीडियावर फोटो शेअरिंग, रील्स, आणि रचनात्मक सजावटीसह साजरे केले जातात. तरीही काही गोष्टी सातत्याने दिसून येतात - जसे की कुलदैवताच्या पूजेबाबत सन्मान, प्राचीन मंदिरांना भेट देणे, आणि धार्मिक प्रवास करणे. या गोष्टींमधून 'संक्रमित आधुनिकता' (transitional modernity) दिसून येते जिथे जुने व नवीन यांचे मिश्रण आहे.

5.6 मंदिरे व समाजव्यवस्था

मराठा समाजातील मंदिरे ही सामाजिक संवादाची केंद्रे ठरतात. कीर्तन, प्रवचन, भजन, भागवत सप्ताह अशा उपक्रमांतून समाज एकत्र येतो. 'हरिपाठ', 'नामस्मरण', 'एकादशी उपासना' यासारख्या धार्मिक कार्यक्रमांमध्ये स्त्रिया, वृद्ध आणि मुलांचा सक्रीय सहभाग असतो. मंदिरे केवळ धार्मिक स्थळे नाहीत, तर गावच्या सामाजिक प्रतिष्ठेचे केंद्रबिंदू बनतात. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रातील प्राचीन गडकोटांवर वसलेली मंदिरे - शिवनेरी, राजगड, आणि रायगडवरील मंदिरे - मराठा इतिहासाशी बांधलेली आहेत आणि ती स्थळे वारसा-संरक्षणासाठी महत्त्वाची मानली जातात.

5.7 परंपरा व तांत्रिकता यातील ताण

सण, विधी, पूजा यांमध्ये तांत्रिकता आणि वैज्ञानिक विचारसरणी यामध्ये विरोधाभास दिसतो. काही ग्रामीण भागांमध्ये अजूनही 'मंत्र', 'भूतबाधा', 'जडाभास', आणि 'उपाशी देवी' यासारखे अंधश्रद्धेपूरक विधी आढळतात. यामुळे धर्माच्या नावाखाली आर्थिक व मानसिक शोषणही घडते. राज्य शासनाच्या 'महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती' सारख्या

उपक्रमांमुळे जागरुकता वाढत असली, तरी परंपरेत खोलवर रूजलेल्या अंधश्रद्धा लगेच दूर होणे अवघड आहे. त्यामुळे धार्मिक परंपरेचे पुनरावलोकन आणि त्यातील सुधारणेची गरज निर्माण झाली आहे.

6. मुख्य निष्कर्ष:

या संशोधनातून हे स्पष्ट होते की मराठा समाजामध्ये धार्मिकता आणि सांस्कृतिक ओळख यांचे घटक अद्यापही प्रभावी असून त्यात सातत्य आणि परिवर्तन या दोन्ही गोष्टी आढळतात. ग्रामदेवता पूजन, कुलाचार, पारंपरिक विवाहविधी, आणि सण-उत्सव यामधून पारंपरिकता टिकवली जात आहे. तसेच, धार्मिक समारंभ सामाजिक एकोप्याचे, अस्मितेचे आणि मूल्यसंवर्धनाचे माध्यम ठरतात. महिलांची भूमिका विशेषतः उपासना, व्रते, आणि धार्मिक नेतृत्वाच्या बाबतीत अधोरेखित झाली आहे. तरुण पिढीच्या दृष्टिकोनात बदल असून धार्मिकतेपेक्षा सांस्कृतिक अभिव्यक्तीस अधिक प्राधान्य दिले जाते. तरीही, ग्रामस्तरावर धार्मिक सणांचे आयोजन हे सामाजिक संरचनेचे एक महत्त्वाचे अंग म्हणून टिकून आहे. काही अंधश्रद्धांमध्ये घट झाली असून माध्यमे, शिक्षण, आणि सामाजिक चळवळी यांचा त्यावर परिणाम झाला आहे. धार्मिक परंपरेतील बदल हे सामाजिक संदर्भ, आधुनिकता, आणि ओळखीच्या नव्या संकल्पनांमुळे घडत आहेत. एकूणच, पारंपरिक धार्मिकता आणि आधुनिक जीवनशैली यामध्ये एक गतिशील समतोल तयार झाला आहे.

7. निष्कर्ष:

मराठा समाजाचा धार्मिक आणि सांस्कृतिक प्रवाह हा केवळ परंपरेचा वारसा नसून, तो एक सामाजिक प्रक्रिया आहे जी कालानुरूप विकसित होत आहे. या अभ्यासाने स्पष्ट केले की मराठा समाजाने आपली पारंपरिक ओळख आणि धार्मिक पद्धती मोठ्या प्रमाणावर जपल्या आहेत. आजही गावदेवता, कुलदैवत पूजन, सण-उत्सव आणि धार्मिक विधी हे समाजाच्या सामूहिक अस्मितेचा भाग आहेत. सणांमध्ये सामूहिकता, परंपरेशी नाळ आणि सामाजिक सुसंवाद दिसतो. या गोष्टींमुळे धार्मिकता केवळ अध्यात्मिकता नव्हे तर सामाजिक एकात्मतेचेही प्रतीक बनली आहे. परंतु या सातत्याबरोबरच समाजात काही बदलही प्रकर्षाने दिसतात. आधुनिक शिक्षण, नागरीकरण, स्त्री सक्षमीकरण, आणि माध्यमांच्या वाढत्या प्रभावामुळे धार्मिक व्यवहाराचे स्वरूप काही प्रमाणात बदलले आहे. तरुण वर्ग धार्मिकतेकडे सांस्कृतिक अभिव्यक्ती म्हणून पाहतो. काही जुने विधी अधिक सुलभ स्वरूपात पाळले जातात. महिलांची धार्मिक क्षेत्रातील वाढती भूमिका हे एक सकारात्मक बदलाचे लक्षण आहे. यामुळे धार्मिकतेचा एक लवचिक आणि अनुकूलनशील स्वरूप तयार होत आहे. म्हणूनच असे म्हणता येईल की, मराठा समाजाच्या धार्मिक व सांस्कृतिक परंपरांमध्ये एक प्रकारचा परिवर्तनशील सातत्य आहे - जिथे पारंपरिक श्रद्धा टिकवून ठेवत नव्या सामाजिक संदर्भानुसार त्यांचे पुनर्रचना केली जात आहे. यामुळे 'सातत्य आणि बदल' या दोन्ही प्रक्रियांना समांतरपणे स्वीकारले जात आहे. भविष्यातील अभ्यासांसाठी, या समाजाच्या धार्मिक मानसिकतेतील बदल, नव्या पिढ्यांचे समायोजन, आणि धार्मिक कार्यक्रमांतील माध्यमांच्या भूमिकेवर अधिक खोलवर अभ्यास करता येईल. हा प्रवाह भारतीय ग्रामीण समाजशास्त्रासाठी एक महत्त्वाचा अभ्यासविषय ठरतो.

संदर्भ यादी:

1. Cashman, R. I. (1975). *The Myth of the Lokamanya: Tilak and Mass Politics in Maharashtra*. University of California Press.
2. Chitnis, K. (2005). *Understanding Culture and Identity in Western Maharashtra*. New Delhi: Sage.
3. Deshpande, S. (2013). *Contemporary India: A Sociological View*. Penguin Books India.

4. Duff, J. G. (1878). *A History of the Mahrattas* (Vols. 1-3). London: Longmans, Green & Co.
5. Karve, I. (1961). *Hindu Society: An Interpretation*. Poona: Deccan College.
6. Karve, I. (1965). *Kinship Organization in India*. Asia Publishing House.
7. Kulkarni, A. R. (1996). *Maharashtra in the Age of Shivaji*. Deshmukh and Co.
8. O'Hanlon, R. (2002). *Caste, Conflict and Ideology: Mahatma Jotirao Phule and Low Caste Protest in Nineteenth-Century Western India*. Cambridge University Press.
9. Patil, R. (2002). *Changing Rural Structures in Maharashtra: A Case Study of the Maratha Community*. Economic and Political Weekly, 37(42), 4290–4298.
10. Rao, M. S. A. (2009). *Social Movements and Social Transformation: A Study of Two Backward Classes Movements in India*. Manohar.